

ОСОБЛИВОСТІ ВІДФРАЗЕОЛОГІЧНОГО СЛОВОТВОРЕННЯ ЯК СПОСОБУ ПОПОВНЕННЯ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ МОВИ

Анна ЛЯШУК (Кіровоград, Україна)

У статті розглянуто особливості функціонування і організації відфразеологічної деривації як способу поповнення словникового складу мови. Розглянута типологія механізмів створення відфразеологічної лексики в мовній системі.

Ключові слова: фразеологічна лексика, відфразеологічна деривація.

The paper studies the functioning and organization of from-phraseological derivation as a method of the language building up. The typology of the mechanisms of the from-phraseological lexis creating in the system of the language is presented.

Key words: from-phraseological derivation, phraseological items.

Специфіка світосприйняття носіїв мови відбивається і на словотвірному рівні, що дозволяє зрозуміти, які елементи позамовної дійсності і як словотвірно маркуються, чому вони утримуються свідомістю, оскільки вже сам вибір того чи іншого явища дійсності як об'єкта словотвірної детермінації свідчить про його значимість для носіїв мови [4: 8-9]. Враховуючи, що саме фразеологізми вербалізують особливо емотивно значущу інформацію, увагу мовознавців привертають новоутворення, які є результатом переосмислення змісту фразеологічних одиниць, що маніфестують не індивідуальні, а колективні, стереотипні уявлення, раніше сформовані у лінгвокультурі.

У сучасному мовознавстві думка В.В.Виноградова про те, що фразеологічні одиниці є не тільки продуктом скам'яніння та ізоляції слів, але й джерелом народження нових слів [3: 122], знайшла підтвердження в роботах відомих слов'янських мовознавців М.Ф.Алефіренка, О.С.Ахманової, Я.А.Баран, А.М.Бушуй, Ю.А.Гвоздарева, В.П.Жукова, А.А.Мелерович, В.М.Мокієнка, О.В.Петрова, В.Г.Ужченка, Н.М.Шанського та ін. Глибокі і різнобічні дослідження фразеологічної лексики говорять про те, що фразеологічний склад мови, як і мовна система в цілому, переживає зміни, перебуває в постійному розвитку.

Поява новоутворень на основі генезису семантики і структури фразеологічних одиниць розглядається як процес внутрішнього творення в системі мови якісно нової лексичної одиниці з новим індивідуальним значенням. Наразі в лінгвістичній літературі немає як єдиного визначення процесу утворення нових слів на основі фразеологізмів, так і терміна на позначення нових лексичних одиниць. Наприклад, дослідники оперують назвами: лексикалізація словосполучення (Р.Н.Попов), відфраземне словоутворення (Е.В.Сенько, В.Н.Пугач), відфраземне слововиробництво (А.М.Бушуй), відфразеологічна деривація (О.В.Петров), семантичне стискування (Т.М.Семенова), оказіональна лексична деривація (М.А.Алексєенко), трансформи фразеологізмів (А.М.Мелерович, В.М.Мокієнко), відфразеологічні лексичні одиниці (М.А.Алексєенко, Т.П.Белоусова, О.І.Литвинникова, О.П.Левченко).

М.А.Алексєенко у передмові до словника відфразеологічної лексики сучасної російської мови зауважує, що одним з активних способів поповнення емотивного лексичного фонду мови вважається фразеологічна деривація – закономірний, хоча і не врегульований процес, у якому, як відзначав академік В.В.Виноградов, знаходить відображення тісний зв'язок ідіоматики і фразеології з лексикологією, що зумовлене постійним рухом всередині мови від слів до ідіом та фраз, і навпаки, від фраз та ідіом до слів [1: 5]. Утворені в результаті міжрівневого «колооберту» [там само] узуальні та оказіональні лексеми та відфразеологічні лексичні деривати є словами, мотивованими похідним фразеологізмом і перебувають у відношеннях формально-структурної і семантичної деривації з похідною фразеологічною одиницею.

Зворотний процес утворення слів на основі фразеологізмів закономірний, фразеологічні одиниці тісно пов'язані системними відношеннями з одиницями лексичного рівня, оскільки в мовній дійсності постійно спостерігаються діаметрально протилежні явища, з одного боку, універбації фразеологічних зворотів, з іншого, – фразеологізація слів [8: 126], проте цей процес нерегулярний, тому що перш ніж таке слово ввійде в лексичну систему мови, воно повинно втратити своє попереднє значення у структурі фразеологічної одиниці і наповнитись новим [5: 165].

У відфразеологічному словотворенні російської мови велика увага науковців (А.М.Бушуй, В.В.Істоміна, Т.М.Кондратюк, Т.В.Мітіна, В.Н.Пугач, Е.Н.Єрмакова, А.Аlekhhina та ін.) була звернена на вивчення способів утворення відфразеологічної лексики. Проте питання мотивації відфразеологічної деривації, семантичних відношень між відфразеологічними одиницями та похідними мотивувальними фразеологізмам, проблеми оказіонального відфразеологічного словотворення вимагають поглибленого вивчення. Слав'янські лінгвісти розглядають новоутворені лексичні одиниці в різних аспектах, проте явище відфразеологічної деривації, зокрема в українському мовознавстві, вимагає розробки і потребує комплексного аналізу, метою якого є системний опис нових слів особливого лексичного рівня, значення яких сформоване в результаті трансформації зовнішньої оболонки та семантичної структури фразеологічних одиниць.

Н.М.Шанський зазначав, оскільки слова складаються з морфем, а фразеологічні звороти із слів, то здається логічним, що можливий тільки один шлях – від слова до фразеологізму. Цим, перш за все, і пояснюється недостатня розробка питання про роль фразеологізмів у формуванні лексичної системи мови [8: 128]. Проте вивчення дериваційних можливостей фразеологізмів та структури новоутворень дозволяє проведення глибокого аналізу динамічних процесів збагачення лексичного складу сучасної мови та веде до виявлення внутрішньої взаємодії одиниць різних структурних рівнів у процесі оновлення лексичного фонду мови.

Залежно від способу творення дослідники виділяють наступні типи відфразеологічної деривації:

1) одиниці, що виникли на основі фразеологізму в результаті редукції його компонентів (*велике цабе* → *цабе*, *канути в лету* → *в лету*, *скакати в гречку* → *в гречку*);

2) похідні, що виникли на основі фразеологізму в результаті злиття його компонентів у цілісну лексему (*низький уклін* → *низькоукліństwo*, *балаєси точити* → *балаєсоточіння*);

3) похідні, що виникли на основі фразеологізму за допомогою того чи іншого морфологічного способу словотворення (*їхати зайцем* → *зайцювати*, *загнати в гроб* → *вгробити*).

О.С.Ахманова вказує, що в слів, які входять до складу фразеологічної одиниці, виникають нові значення, сперш «потенційні», нібито «поглинуті» сумарним значенням складного номінативного цілого, але здатні актуалізуватися, виокремлюватися і отримати властивість самостійного відтворення [2: 170]. Тому до специфічних способів утворення нових слів у мові на основі фразеологічних одиниць відносимо процес виокремлення із складу фразеологізму одного з його компонентів, який отримує статус самостійної лексики і надалі маніфестує семантичне значення похідного фразеологізму, наприклад: *винаходити велосипед* (робити чи говорити щось давно відоме) → *велосипед* (щось давно відоме, нікому не потрібний винахід). В.Янцен стверджує, що нове слово виникає в мові внаслідок появи в одного з компонентів фразеологізму, що не має самостійної предметної та понятійної віднесеності, нових семантичних ознак замість тих, що раніше були ним втрачені, з одночасним вичленуванням його зі складу фразеологізму [9: 65].

У результаті редукції багатокомпонентного фразеологічного виразу в мові з'являється нова лексична одиниця, яка отримує здатність самостійного відтворення і бере на себе значення всього фразеологізму, проте також може набувати значення, яке не зафіксовано в семантичній структурі фразеологізму. На позначення цього процесу утворення нового слова на основі вже наявного фразеологізму, шляхом відсічення одного чи більше компонентів від мотивувального фразеологізму в лінгвістиці використовуються терміни: універбація, імплікація, еліптичний словотвір, опущення (М.Шанський), вивільнення (О.Марцинківська), вичленування (Р.Попов, В.Ужченко), компресія (І.Устименко), семантична конденсація (В.Мокієнко, І.Устименко), регенерація (В.Янцен).

Найвищою потенційною можливістю виокремлення одного компонента (переважно дієслівного) із структури фразеологічної одиниці характеризуються процесуальні фразеологізми, оскільки в них та похідного дієслова збігається категорійне значення, наприклад: *вивести з терпіння (з себе)* → *вивести*, *запрягати в ярмо* → *запрягати*. Вичленування іменного чи дієслівного компонента в структурі фразеологічного вислову

зумовлене насамперед потребою назвати об'єкт чи дію. Такі новоутворення вживаються з однаковим семантичним значенням з похідним фразеологізмом, проте в дефініції тлумачного словника значення відфразеологічної лексеми може бути не відображене і розуміється тільки з огляду на значення мотивувального фразеологізму, наприклад: *обтяти/обламати (ламати, обтинати) крила* → *обламати* ('осоромити').

В.Янцен зазначає, що можливим є як утворення фраземи на основі окремого слова, так і протилежний за напрямком процес – виділення слова зі складу сталого виразу. Приклади зафіксованої відфразеологічної лексики сучасної російської мови наведені в «Словнику відфразеологічної лексики сучасної російської мови» М.Алексєєнка, Т.Белоусової, О.Литвинникової (2003), у якому зафіксовано найбільший перелік випадків відфразеологічних дериватів, які маніфестують те саме значення, що і похідні фразеологічні одиниці.

Наведені матеріали словника відфразеологічної деривації підтверджують думку про тісні семантичні відношення одиниць лексичного та фразеологічного рівнів, які активно взаємодіють при творенні змістів новоутворень та формуванні нових одиниць лексичного складу мови, що говорить про регулярний механізм формування предикатів з новим значенням. На відрізьку відфразеологічного словотвору... ми можемо говорити про перетворення однієї одиниці в іншу... тут породжується слово тієї ж лексичної і категорійно-граматичної семантики, що і мотивувальне різнооформлене утворювання [7: 10].

Суфіксація залишається одним з найпродуктивніших способів творення відфразеологічних лексем, наприклад, афіксація залежного іменника в поєднанні з пре- чи суфіксацією: *бити байдики* → *байдикувати*, *запороти бока* → *забокопорити* ('помилитись, зробити щось негативне і ганебне'), *собаку з'їсти* → *насобачитись* ('отримати великий досвід, ґрунтовні знання в чомусь').

Іншим особливим способом відфразеологічного утворення називають явище дефразеологізації, описане А.Г.Назаряном у «Фразеології сучасного французького мови». Під дефразеологізацією автор розуміє явище, при якому фразеологізм, у результаті виникнення нових самостійних значень у його компонентів, втрачає основну ознаку фразеологічності [6: 220], що приводить до розхитування цілісної семантичної структури фразеологізму і навіть до руйнування фразеологічного звороту. Дефразеологізація є прикладом глибокої семантичної трансформації мотивувальної фразеологічної одиниці.

Частково відфразеологічна деривація залежить від частотності вживання фразеологізмів, особливо тих, які характеризуються високою емотивністю та образністю і використовуються з метою оцінювання. При частому вживанні фразеологічної одиниці зникає необхідність відтворення фразеологізму повністю і можливе виокремлення і використання одного його компонента, який найповніше маніфестує значення фразеологічної одиниці для точного та образного реферування поняття.

Отже, відфразеологічне новоутворення формується на основі наявного значення мотивувального фразеологізму і є результатом динамічних внутрішніх процесів у мові. Категорійно-граматична співвіднесеність відфразеологічної одиниці проявляється як актуалізована якість похідної фразеологічної одиниці. Новоутворення заповнюють лакуни мовної системи, реалізують її потенційні можливості, маніфестують індивідуальні семантичні значення і є якісно новими одиницями лексичного складу мови.

Спосіб утворення нової лексики на основі наявних у мовній системі фразеологізмів унаслідок деривації потребує детального вивчення, оскільки лінгвістичний аналіз формування оказіональних та узуальних відфраземних новотворів дозволить зробити висновки про своєрідність українського менталітету, відображеного в емотивній фразотворчості.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Алексєєнко М.А., Белоусова Т.П., Литвинникова О.И. Словарь отфразеологической лексики сучасного русского мови. – М.: "Азбуковник", 2003. – 400 с.
2. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии / О.С. Ахманова. – М., 1957. – 295 с.
3. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В.В. Виноградов. – М., 1947. – 784 с.
4. Вендина Т.И. Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования (макрокосм). – М.: Издательство "Индрик", 1998. – 239 с.

5. Мокиенко В.М. Славянская фразеология: учеб. пособие для вузов по спец. «Рус. яз. и лит.» / В. М. Мокиенко; 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1989. – 287 с.

6. Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка: Учеб. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1987. – 288 с.

7. Ташлыкова М.Б. Фразеологизм как производящая единица: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Томск, 1987. – 195 с.

8. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка: учеб. пособие для вузов / Н.М.Шанский; 3-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1985. – 160 с.

9. Янцен В.К. О деривационных связях между фразеологизмом и словом // Вопросы структуры и функционирования языка. – Вып. 3. – Томск, 1986 – С. 63-70.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Анна Ляшук – кандидат філологічних наук, доцент кафедри практики германських мов Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: зіставна лексикологія; проблеми фразеології.